

परिचय

क्षेत्रीय मिडियाको अध्ययन

प्रत्युष वन्त

जनआन्दोलनपछि सवैभन्दा फस्टाएका क्षेत्रमध्ये मिडिया एक हो। निजी क्षेत्रको संलग्नतामा राजधानीबाट प्रकाशित हुने राष्ट्रिय दैनिकहरूको प्रभावकारीता त्यसको मापदण्ड हो। प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापश्चात् भएको मिडियाको विस्तारको चर्चा गर्दा काठमाडौं केन्द्रित मिडियाहरूबारे मनग्य लेखिएका, बोलिएका छन्। त्यसवाहेक पछिल्ला केही वर्षमा राजधानीभित्र फस्टाएको गैरसरकारी रेडियो क्षेत्र विस्तारै अधिराज्यका विभिन्न ठाउँमा फैलिँदै गएको छ। फस्टाएको मिडिया भन्ने वित्तिकै सवैको ध्यान तिनै दैनिक पत्रपत्रिका र नयाँ रेडियो स्टेसनहरू माथि जान्छ।

काठमाडौं केन्द्रित मिडियाको क्षमतामा भएको वढोत्तरी संगसंगै यसले आफुलाई 'वाचडग'का रूपमा पनि परिष्कृत गर्दै गइरहेको छ। सानै स्तरमा भए पनि यी मिडियाले केही आशलाग्दा सङ्केतहरू देखाएका छन्: राजनीतिक दल, संसद, राज्य र न्यायपालिकालाई आ-आफ्ना दायित्वहरू राम्ररी निभाउन र प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीका आवश्यकताप्रति संवेदनशील हुनका लागि दवाव दिएर। तर मुलुकका अन्य भागबाट उत्पादन भइरहेका छापा तथा विद्युतीय मिडियाहरू –जसलाई हामीले यो पुस्तकमा क्षेत्रीय मिडिया भनेका छौं– को भूमिकालाई यस सन्दर्भमा कमै ध्यान दिइएको छ।

मिडिया काठमाडौंवाहिरका लागि पनि नयाँ क्षेत्र होइन। पञ्चायतकालमा समेत राजधानी वाहिर निजी लगानीमा अखबारहरू प्रकाशित हुन्थे। पूर्वको भाषा, मध्य क्षेत्रको पोखरादेखि पश्चिमको महेन्द्रनगर लगायतका ठाउँहरूमा निजी लगानीमा दैनिक तथा साप्ताहिक पत्रिकाहरू प्रकाशित भएका थिए। राजधानीवाहिरबाट प्रकाशित हुने त्यस्ता पत्रिकाहरूमा प्रायजसो लगानीकर्ता नै सम्पादक तथा प्रकाशक हुन्थे भने एकदमै कम मानवीय संसाधन प्रयोग गरेर साना आकार र थोरै पृष्ठका पत्रिकाहरू निस्कन्थे। देशमा आएको खुला वातावरणले गर्दा राजधानी संगसंगै अन्य सहरहरूका मिडियामा पनि परिवर्तन भएको छ तर ती परिवर्तनहरू के र कस्ता हुन् भन्नेबारे उस्तो जानकारी छैन। प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पछिको क्षेत्रीय मिडियाको विस्तारलाई एकै ठाउँमा राखेर साङ्गोपाङ्ग अध्ययन भएको छैन। यद्यपि विभिन्न क्षेत्रका पत्रकारिताका वारेमा फाटफुट लेखहरू नलेखिएका होइनन्।

यही परिप्रेक्ष्यमा सुरु गरिएको हो, क्षेत्रीय मिडियाको अध्ययन। सोही अध्ययनको प्रतिफल हो यो पुस्तक। यसमा पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल प्रत्येकलाई छुट्टाछुट्टै परिच्छेदमा समेटिएको छ भने चौथो परिच्छेदमा मध्य र सुदूरपश्चिमलाई समेटिएको छ।

८. क्षेत्रीय मिडिया: विगत र वर्तमान

यस पुस्तकमा दुईखाले लेखहरू परेका छन्। एकधरी लेखहरू देशका विभिन्न भागमा मिडियाको सुरुआत तथा विस्तारका वारेमा सो क्षेत्रमा काम गरेका वा गरिरहेका सञ्चारकर्मीहरूले लेखेका छन्। अर्काधरी लेखहरू मार्टिन चौतारी/सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रमा संलग्न युवा अनुसन्धानकर्ताहरूले विभिन्न क्षेत्रको स्थलगत अध्ययनका आधारमा तयार गरेका हुन्। यी युवा अनुसन्धानकर्ताहरूमध्ये केहीले यसअघि मिडियामा दलित र जनजातिको संलग्नताका वारेमा हामीले गरेको अनुसन्धान कार्यमा काम गरिसकेका हुन् (हेर्नुहोस् वन्त र पराजुली २०५८)। केही अनुसन्धाताहरूको भने यस पुस्तकमा परेका लेखहरू नै पहिलो मुख्य प्रकाशन हुन्।

हामीले मिडियाका अभ्यासहरू भइरहेका देशका मुख्यमुख्य स्थानहरूलाई यो अध्ययनमा समेट्ने प्रयास गरेका छौं। यद्यपि देशका कतिपय स्थानहरू, जहाँ पत्रकारिता भैरहेको छ, छुटेका छन्। यसको पछाडि समय र स्रोतले केही भूमिका खेलेको छ। केही सहरहरूको पत्रकारिताको इतिहासका वारेमा हामीले लेखन आग्रह गरेका सञ्चारकर्मीहरूवाट समयमा लेखहरू आइपुगेनन् भने केही लेखहरू हामीले खोजेकोभन्दा कम गुणस्तरका भएकाले नराख्ने निर्णय लिनु पर्यो। हामीलाई आशा छ भविष्यमा यस क्षेत्रमा अरु कार्य गर्नेहरूले यो अभाव पूर्ति गर्ने छन्।

क्षेत्रीय मिडियाको ऐतिहासिक पक्षलाई केलाउने लेखहरूको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा हामीले लेखकहरूलाई सम्बन्धित क्षेत्रको मिडियाको इतिहासका वारेमा सकेसम्म ज्यादा तथ्यहरू परून् भनेर आग्रह गरेका थियौं। लेखकहरूलाई सम्बन्धित क्षेत्रको मिडियाको समग्र विस्तारलाई समेट्न भनिएको थियो। यद्यपि, कुनै निश्चित 'फर्म्याट' दिइएको थिएन। तसर्थ, ऐतिहासिक पक्षलाई केलाउने लेखहरूको प्रस्तुती, लम्बाइ, विवरण र विषयवस्तुको केन्द्रीयतामा पनि भिन्नता पाइन्छ। पुस्तकको सुरुआत पत्रकार मोहनकाजी न्यौपानेले भापाको पत्रकारिताको इतिहासवारे लेखेको लेखवाट हुन्छ। पत्रकार चन्द्रमणि अधिकारीले धरान (सुनसरी)को पत्रकारिताको र पत्रकार प्रमोद प्रधानले मोरङको पत्रकारिताको इतिहासका वारेमा लेखेका लेखहरू त्यसपछि आउँछन्। यी तीन लेखहरूले पूर्वाञ्चलको पत्रकारिताको इतिहासलाई धेरै हदसम्म समेटेको र यस विषयमा अरु अध्ययन गर्नका लागि भक्भक्काउने विश्वास हामीले लिएका छौं।^१

मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा वीरगञ्जको पत्रकारिताको वारेमा ऐतिहासिक विवेचना गर्नु भएको छ पत्रकार चन्द्रकिशोरले। पश्चिमाञ्चलको रूपन्देही जिल्लाको पत्रकारिताको वारेमा वसन्तध्वज जोशीले तथा पोखराको पत्रकारिताको वारेमा केशव पराजुलीले लेख्नु भएका लेखहरू पनि यस पुस्तकमा परेका छन्। जोशी तथा पराजुली यसअघि क्रमशः रूपन्देही तथा पोखराको पत्रकारितामा सक्रिय हुनुहुन्थ्यो। चौथो परिच्छेदमा पत्रकार पूर्णलाल चुकेले वाँके (मध्यपश्चिम)को पत्रकारिताको

१. प्रमोद प्रधान मोरङको पत्रकारिताको वारेमा पुस्तक तयार गर्ने क्रममा जुटिसक्नुभएको छ।

ऐतिहासिक पक्षलाई केलाउनु भएको छ भने इतिहासकार डा. देवीप्रसाद ओभाले समग्र सुदूरपश्चिमको पत्रकारिताको इतिहास खोतल्नु भएको छ।

मार्टिन चौतारी/सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रका अनुसन्धानकर्ताहरूको समूहले देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा गएर उक्त क्षेत्रका मिडियाको वर्तमान अवस्थितिका बारेमा गरेको अध्ययन, विश्लेषण सहितका लेखहरू यस पुस्तकमा परेका दोस्रो खालका लेखहरू हुन्। क्षेत्रीय मिडियाले नेपाली समाजलाई अझ बढी प्रजातन्त्रीकरण गर्ने दिशामा कर्तिको स्वतन्त्र र प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् भनी विश्लेषण गर्नका लागि मिडियाको क्षमता निर्धारण गर्ने केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरूलाई अनुसन्धानको विषय बनाइएको थियो। अनुसन्धानका लागि चयन गरिएका क्षेत्रहरूमा अध्ययन समय (भाद्र-माघ २०५८)मा सञ्चालनमा रहेका मिडियाको बारेमा विवरणात्मक जानकारी प्रस्तुत गर्नुका अतिरिक्त ती मिडियाहरूको स्वामित्व, उत्पादन र वितरण/प्रसारणका व्यवस्थावारे पनि खोजीनिर्गत गर्नु यस अध्ययनको ध्येय थियो। अझ प्रष्टसँग भन्नुपर्दा मिडियामा भएका लगानीको 'स्केल' र प्रकार तथा त्यस्तो लगानी गर्ने संस्था वा व्यक्तिका बारेमा पनि चासो लिइएको थियो। प्रेस र रेडियोको उत्पादन क्षमता, वितरण र प्रसारणको काइदा/व्यवस्था, विज्ञापनको बजार आदि हामीले जान्न खोजेका पक्षहरू थिए। यस क्रममा सबै अनुसन्धानकर्ताहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रका दुईदेखि तीन महिनासम्मका पत्रिकाहरूको अध्ययन गरेका थिए भने ती क्षेत्रमा रहेका एफएम रेडियोका कार्यक्रमहरू पनि सुनेका थिए।

पत्रपत्रिकाका पाठ्यसामग्री र रेडियो कार्यक्रम उत्पादनमा प्रत्यक्ष संलग्न व्यक्तिहरूको शैक्षिक स्तर अथवा उनीहरूले हासिल गरेका सीप, तालीम र उनीहरूले पाउने पारिश्रमिक आदि पनि अध्ययनकै घेराभित्र परेका थिए। त्यस्तै, सम्बन्धित क्षेत्रमा मिडियाको क्षमता अभिवृद्धिका लागि कार्यरत शैक्षिक संस्था, तालिम प्रदायक संस्था, स्रोत केन्द्र, पत्रकारका संस्थाहरूको भूमिका पनि अध्ययनका विषयवस्तु थिए। अध्ययन क्षेत्रहरूमा खोजी पत्रकारिताको प्रयास, स्तर र प्रभावकारिता के कस्तो छ?; यथास्थितिमा अध्ययन क्षेत्रका मिडियाले स्थानीय सरकारलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र अझ प्रजातान्त्रिक बन्नमा के कस्तो भूमिका खेल्नसकेका छन् ?; जस्ता सवालहरू अध्ययनको परिधिभित्रै परेका थिए। हाम्रा अनुसन्धानकर्ताहरूले उल्लिखित विषयवस्तुहरूमा केन्द्रित रहेर गरेको अध्ययनको प्रतिफल नै यस पुस्तकमा राखिएका क्षेत्रीय मिडियाको वर्तमान स्थितिको लेखाजोखा गरिएका लेखहरू हुन्।

अनुसन्धानकर्ता भास्कर गौतमले पूर्वाञ्चलका विभिन्न शहरी इलाकाको मिडियाको वर्तमानको साङ्गोपाङ्ग केलाउनु भएको छ आफ्नो लेखमा। त्यस्तै, अनुसन्धानकर्ता देवराज हुमागाईले मकवानपुर र चितवनमा केन्द्रित भई लेख्नु भएको छुट्टाछुट्टै लेखहरूले मध्यमाञ्चल (काठमाडौं बाहेक)को मिडिया बारेमा जानकारी दिन्छ। अर्का अनुसन्धानकर्ता शेखर पराजुलीले पश्चिमाञ्चलको रूपन्देही र पाल्पाको

मिडियाको वारेमा तयार गर्नु भएको लेख पनि यस पुस्तकमा परेको छ। पराजुलीले नै पोखराको मिडियाको वर्तमान स्थितिको वारेमा पनि विश्लेषण गर्नु भएको छ। दुई भिन्दाभिन्दै लेखमा मध्यपश्चिमका बाँके र दाङ तथा सुदूरपश्चिमका धनगढी र महेन्द्रनगरको मिडियाको वर्तमान केलाउनु भएको छ अनुसन्धानकर्ता कृष्ण अधिकारीले।

हाम्रा अनुसन्धानकर्ताहरूको कामवाट देखिएका तथ्यहरूलाई संश्लेषण गरेर निष्कर्षका रूपमा पुस्तकको अन्तिम परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ जसलाई यहाँ दोहोर्‍याउन आवश्यक छैन। तर पनि के चाहिँ भन्नै पर्छ भने २०४६ पछि मिडियाको विस्तार र विकासको वारेमा गरिने फुडैहरू काठमाडौँवाहिरका हकमा त्यत्ति सही होइनन्। मिडियाले ती क्षेत्रहरूमा 'वाचडग'को भूमिका निर्वाह गर्न सकेको छैन अपवादलाई छोडेर। मिडियासम्बन्धी संस्थाहरू र उत्पादनहरू अबै पनि धेरै थरीका रोगहरूवाट आक्रान्त छन् जसवाट उनीहरूलाई मुक्ति दिलाउन विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गरिनु जरूरी छ। अन्यथा ती क्षेत्रका मिडियाले नेपाली समाजलाई अरू प्रजातन्त्रीकरण गर्ने प्रयासमा बल पुर्‍याउने छन् भन्ने आशा गर्न सकिँदैन। यो एउटा लामो अभियान हो। हामी के विश्वास गर्छौँ भने हाम्रो यो पुस्तक यही अभियानको सही र आवश्यक खुट्टाकिलो मात्र हो।^३

सन्दर्भ सामग्री

वन्त, प्रत्यूष र शेखर पराजुली, सं.। २०५८। *नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति काठमाडौँ: एकता बुक्स।*

३. परिचय लेखने क्रममा सुभाष दिएर सहयोग गर्ने शेखर पराजुली, भास्कर गौतम, रमा पराजुली र रमेश पराजुलीलाई धन्यवाद।